

## مصنفات

## حکیم میرزا حسن لاهیجی

علی صدرائی خوئی

بنیان‌گذاری حکمت متعالیه توسط صدرا المتألهین  
 آخوند ملاصدرا شیرازی (متوفای ۱۰۵۰ هـ.ق) صورت  
 گرفت، ولی در زمان حیات وی رغبت چندانی به آن نشان  
 داده نشد. بعد از او پیروان وی کمر همت بستند و با تدریس و  
 تألیف مبانی قویم حکمی آخوند، توانستند آن را به جایگاه  
 حقیقی خود برسانند و حکمت مشایی و اشراقی را تحت  
 الشعاع آن قرار دهند. یکی از این اندیشمندان فاضل حکیم  
 متأله میرزا حسن بن عبدالرزاق لاهیجی گیلانی قمی حفید  
 ملاصدرا بود. پدر وی ملا عبدالرزاق فیاض لاهیجی با  
 وجود اینکه داماد ملاصدرا بود و رتبه والایی در علوم  
 داشت با شدت عناد مخالفین مانند سایر اقران خود  
 نتوانست حکمت متعالیه را بسطی بدهد و مشی علمی او  
 مدارا با قشرین بود و مباحث غامض مبانی استادش را گاه  
 در مطاوی سوارق و مشارق و گاه در اثنای حواشی بر  
 شروح تجرید بیان کرده و بنابر مصالحی که بر ارباب علم  
 پوشیده نیست، پرده تقیّه را هیچ وقت کنار نیانداخت. اما  
 پسر او میرزا حسن ظاهراً شرایط بهتری از پدر داشت و تا  
 آنجا که توانست در این وادی قلم فرسایی کرد. او ضمن  
 اینکه متشرعی کاملاً متعبد بود و تألیفاتی در ادعیه، فقه،  
 اخلاق و اصول دین داشت، در مسائل فلسفی نیز پرکار  
 بود و حدودش کتاب مستقل در بیان مسائل آن ورد  
 ایرادهای مخالفین نگاشته است. متأسفانه حق این حکیم  
 چنانچه باید ادا نشده و مانند صدها عالم شیعی در پرده‌های  
 ضخیم فراموشی و عدم اعتنا گم گشته است.

تألیفات حکیم لاهیجی در موضوعات مختلف از  
 تنوع بسیار برخوردار است که اجمالاً ذکر می‌شود:  
 او در بیان مسائل اعتقادی و اصول دین «کتاب شمع  
 یقین یا آئینه دین» و «اصول دین یا اصول خمس» را پرداخته  
 و در رد شبهه‌ای پیرامون امامت کتاب «در مکنون» و در  
 اثبات رجعت و رد شبهات پیرامون آن «سر مخزون یا

خطی این قصیده در دیوان آگاه در کتابخانه سالار جنگ  
 حیدرآباد، شماره ۲۱۶۴- A/N.M/258 وجود دارد. ۳۵  
 ۱۰- کشکول

شامل مطالبی پراکنده و اکثر به خط مؤلف است.  
 نسخه خطی آن در کتابخانه آصفیه حیدرآباد زیر عنوان  
 محاضرات عربی موجود است. ۳۶  
 ۱۱- الأمثلة المترشحة من القریحة ۳۷

۱۲- قصیده همزالبه  
 نسخه خطی این قصیده در کتابخانه ندوة العلمای  
 لکهنؤ، به شماره ۱۴۹۶، خط نسخ، ۴ ص، مضبوط  
 است. ۳۸

۱۳- اوج الصبا فی مدح المصطفی  
 قصیده‌ای است در مدح پیامبر اکرم (ص) و نسخه  
 خطی این قصیده در کتابخانه ندوة العلمای لکهنؤ به شماره  
 ۱۴۲۳ موجود است، به خط نستعلیق و در ۹۶ صفحه. ۳۹

۱۴- نصاب القصیده فی التغزل ۴۰  
 ۱۵- مکتوبات حضرت مجدد.  
 ترجمه عربی برخی از نامه‌های شیخ مجدد سرهندی  
 است که آزاد انجام داده است. ۴۱



۳۵. فهرست موزه سالار جنگ ۲۲۲/۵.

۳۶. فهرست آصفیه ۴۹۴/۲.

۳۷. ذکر این رساله در معجم المؤلفین ۳۲/۷-۳۳ همچنین در ایضاح  
 المکنون ۱/۱۲۶، ۴۸۳ و هدیه العارفین ۱/۷۷۰ و نیز در فهرس  
 دارالکتب المصریه ۱۸۱/۳ و ۲۱۴/۵ آمده است.

۳۸. فهرست ندوة ۶۲۲/۳.

۳۹. فهرست ندوة ۶۴۸/۳.

۴۰. دکتر جمیل احمد: حركة التألیف باللغة العربیه ...، ۱۳۵.

۴۱. مقبول احمد صمدانی: حیات جلیل ۱۷۵/۲ (اردو).

نسخه‌ها:

الف. قم، کتابخانه حضرت آیت الله مرعشی نجفی، ش ۶۳۸۹، (فهرست ۱۷/۳۴۵)

ب. دانشگاه تهران، ضمن مجموعه ش ۲۲۶۷ تحریر ۸ رمضان ۱۲۷۷ (فهرست دانشگاه ۹/۹۱۷)  
ج. دانشگاه تهران، ضمن مجموعه ش ۲۲۹۵ تحریر سال ۱۱۶۸ (فهرست دانشگاه ۹/۱۲۶۵)

د. دانشکده الهیات و معارف اسلامی تهران، ضمن مجموعه ش [۲۵۲۶ ج] تحریر دهه اول شعبان ۱۰۷۰ (فهرست ص ۱۹۳)

ه. آستان قدس رضوی مشهد، ش ۳۵۱، بدون تاریخ تحریر

و. آستان قدس رضوی مشهد، ش ۶۹۸۷، بدون تاریخ تحریر

۲- ابطال التناسخ با سه برهان. مرحوم آغابزرگ از این رساله در الذریعه ۱/۶۷ نام برده و فرموده که نسخه آن در ضمن کتب شیخ جعفر سلطان العلماء در تهران موجود است. نسخه ای از آن پیدا نشد.

۳- اصول دین معروف به اصول خمس، فارسی. اصول دین را در پنج فصل (۱- توحید ۲- عدل ۳- نبوت ۴- امامت ۵- معاد) بیان کرده است.

آغاز: «الحمد لله رب العالمین ... اما بعد، بدانکه اصول دین یعنی چیزهایی که بنای دین مبین بر آنهاست ...»  
نسخه‌ها:

الف. کتابخانه جامع گوهرشاد مشهد، ش ۹۹۸، (فهرست کتابخانه ۳/۱۳۶۵)

ب. دانشگاه تهران، ضمن مجموعه ش ۲۶۳۶، تحریر سال ۱۱۰۵ (فهرست دانشگاه ۱۰/۱۵۱۱) این کتاب در این فهرست با عنوان «الخوف والرجاء» معرفی شده، اما بعد از مقابله عناوین فصول و آغاز کتاب معلوم شد که همان کتاب اصول دین است.

۴- الفة الفرقه فی الکلام الحکمة. عربی، در آشتی دادن میان حکمت و شریعت و سازش میان مسائل فلسفی و اخبار شیعی و قرآن، در دوازده فصل.

نسخ:

الف. کتابخانه حضرت آیت الله مرعشی نجفی، ش ۶۶۵۸، (فهرست ۱۷/۲۲۱)

اثبات الرجعه» راجه فارسی تألیف کرده است.

در مسائل فروع دین و فقهی نیز رساله های «تقیه»، «زکاة»، «هدیه المسافر» در احکام مسافر از قبیل قصر و اتمام و ...، «رساله فی بعض مسائل الغیبه» را نگاشته است.

او در دعاهای ائمه معصومین (ع) است. «جمال الصالحین» شامل دوازده باب در ادعیه و زیارات و «شرح صحیفه سجادیه» که به فرموده شیخ آغابزرگ با اینکه به اتمام نرسیده، ولی سه مجلد کبیر است و دیگر «تحفة المسافر» که خلاصه جمال الصالحین است.

وی در اخلاق، رساله شهید ثانی پیرامون غیبت را به فارسی و به نام «تزکیة الصبغة یا تألیف المحبة» درآورده است. در مورد حکمت متعالیه نیز دو نوع تألیف دارد:

الف. در بیان مسائل غامض حکمی، کتابهای «روایع الکلم»، «زواهر الحکم»، «مصاییح الهدی»، «مصباح الدراییه» که همه را به عربی پرداخته است.

ب. در دفاع از حکمة متعالیه و دفع شبهات مخالفین «آینه حکمت» راجه فارسی و «الفة الفرقه» و «ابطال التناسخ» و «النفس الناطقة الانسانیه» راجه عربی تألیف نموده است.

به لحاظ تنوع آثار این حکیم و اهمیت آنها، نگارنده بنا دارد تمامی مصنفات این حکیم ربانی را با همکاری سازمان میراث مکتوب وابسته به وزارت ارشاد و فرهنگ اسلامی، تصحیح و منتشر سازد.

در این مقال آثار شناخته شده آن حکیم ارائه می گردد. با این امید که اگر اندیشمندی بر آثار دیگری از او یا نسخه های دیگری از آثار او دست یافت از اعانت و مساعدت دریغ نفرماید.

مصنفات وی به ترتیب حروف الفبا عبارتند از:

۱- آینه حکمت، فارسی. در حقیقت حکمیت و آشتی دهنده حکمت و شریعت اسلام است، شامل سه باب: اول: تعریف حقیقت حکمت و بیان فضیلت آن در سه فصل. دوم: در ذکر مسائل چند که بر سر آنها همه نزاع کنند در ده فصل.

سوم: در ذکر بعضی اخبار ... و ذکر بعضی اقوال و احوال جمعی از علما که صدیق یا مشعر است به فضل و مدح حکمت و حکما در دو فصل.

ب. دانشکده الهیات تهران، ش ۸۱۱ تحریر شوال ۱۲۲۲، با عنوان «النفس الناطقة الانسانية» (فهرست ص ۱۰۹)

ج. دانشگاه تهران، ش ۷۶۹۸ تحریر ۱۲۰۸، (فهرست ۱۶/۶۷۵)

۱۱- حاشیه بر وافی فیض کاشانی. در الذریعه ۲۲۹/۶ از آن نامبرده شده، اما نسخه ای از آن به دست نیامد.

۱۲- در مکنون. فارسی، در ردّ اعتراض بر شیعه مبنی بر آنکه اگر حضرت علی (ع) به سبب یار و انصار قیام نکرد پس چرا امام حسین (ع) چنین کرد. این کتاب در الذریعه ۵/۱۷۳ با عنوان «جواب الاعتراض» ذکر شده است.

آغاز: «الحمد لله رب العالمین ... اما بعد یکی از برادران جانی و دوستان روحانی ... التماس نمود که اعتراض بعضی از سنیان به شیعه که شما می گوید ...»  
نسخ:

الف. دانشگاه تهران، ش ۴۲۵۰ (فهرست ۱۳/۳۲۲۰)  
ب. دانشکده الهیات تهران، ش [۵۸۱۱]، (فهرست ص ۱۰۸)

۱۳- رساله فی بعض مسائل الغیبه. در ریاض العلماء از آن نام برده شده است.

[رك: ریاض العلماء ۱/۲۰۷ - الذریعه ۱۶/۷۶]  
۱۴- رویع الكلم و بدایع الحکم. عربی، مؤلف مباحث و مسائل فلسفه را پس از یک مقدمه، در سه باب و در چندین مقصد با عنوان «مشکوة» بیان کرده است. گویا آن را در سال ۱۱۱۰ تألیف نموده است. [رك: الذریعه ۱۱/۲۵۹]

نسخه: دانشکده الهیات تهران، ش [۵۷۰۲]، (فهرست ص ۵۵۵) فقط باب اول را دارد.

آغاز: «الحمد لله خالداً مع خلوده حمده یوافی دوام وجوده و یکافی العظیم من برّه وجوده».

۱۵- زکاة. مرحوم آغابزرگ در الذریعه ۱۱/۱۹۷ از آن نام برده و فرموده که به فارسی است و دارای هفت فصل است.

۱۶- زواهر الحکم. عربی، شامل مسائل فلسفه، در یک مقدمه و سه مقصد و سه باب، هر کدام دارای چند مطلب.  
آغاز: «الحمد لله الذي انزل من السماء وجوب

ب. دانشگاه تهران، ش ۲۴۹۵ (فهرست ۹/۱۲۶۳)  
ج. دانشگاه تهران، ش ۷۶۹۸، تحریر ۱۲۰۸ (فهرست ۱۶/۶۷۵)

د. دانشکده الهیات تهران، با عنوان «تألیف الفرقة» (فهرست ۱/۱۰۹)

هـ. آستان قدس رضوی، ش ۶۴۳۱  
و. جامع گوهرشاد مشهد، ش ۷۳۴ (فهرست ۲/۸۴۵)  
۵- تحفة المسافر. این کتاب تلخیص کتاب «جمال الصالحین» خود مؤلف است.

نسخ:  
الف. مسجد اعظم قم، ش ۲۷۵۴ (فهرست ص ۵۸۶)  
ب. کتابخانه حضرت آیت الله مرعشی نجفی، ش ۷۵۰۵ (فهرست ۱۹/۳۰۵) و ش ۶۱۷۷ (فهرست ۱۶/۱۷۶)  
۶- تزکیة الصحبة یا تألیف المحبة. فارسی، ترجمه ای است از کتاب «کشف الریبه عن احکام الغیبه» تألیف شهید ثانی در یک مقدمه و ده فصل.

آغاز: «حمد و ثنای سزای کبریایی کریم بی همتایی است که اقلام السنه اولیا را از ریش و نیش سخنان باطل تراشیده ...»

نسخه: دانشگاه تهران، ش ۲۴۹۵، تحریر حسن بن علاء الدین تنکابنی، سال ۱۱۴۹ (فهرست ۹/۱۲۶۳)

۷- تقیه. شاگرد او شیخ محمدعلی حزین در سوانح خود از این کتاب نام برده، ولی نسخه ای از آن پیدا نشد.  
[رك: الذریعه ۴/۴۰۴ - نجوم السماء ص ۱۸۴، سوانح حزین، مندرج در اول دیوان حزین، ص ۱۶]

۸- جمال الصالحین. در دعا و زیارات، شامل دیباچه و دوازده باب مشتمل بر یکصد و سی و دو فصل. این کتاب به طبع رسیده و نسخ خطی آن فراوان است.

۹- جواب الاعتراض. این کتاب همان «در مکنون» است که در الذریعه ۵/۱۷۳ با این عنوان ذکر شده است.

۱۰- حقیقة النفس یا رساله در تجرد نفس ناطقه یا النفس الناطقه. عربی، در ردّ گفتار کسانی که تجرد نفس را نفی می کند و ردّ ادله آنها و اثبات تجرد نفس. این رساله با عنوانهای مختلف در فهرس ذکر شده است.

نسخه ها:  
الف. دانشگاه تهران، ش ۲۴۹۵ تحریر ۱۱۴۸، با عنوان «رساله در تجرد نفس ناطقه» (فهرست ۹/۱۲۶۴)

وجوده ماء فیض فضل وجوده ... و سمیتها زواهر الحکم  
لزهور نجومها فی غیاب الظلم ...».

نسخ:

الف. کتابخانه مرعشی نجفی، ش ۶۶۸ و ۵۰۱۹ و ۷۱۳۱  
ب. دانشگاه تهران، ش ۱۸۳۵، تحریر ۱۲۰۶،

(فهرست ۵/۲۸۳)

ج. دانشگاه تهران، ش ۱۸۰۸، (فهرست ۵/۲۸۴)

د. آستان قدس رضوی، ش ۶۶۱، تحریر ۱۲۰۶

ه. دانشکده حقوق تهران، ش [۲۵۵ج]، تحریر

سال ۱۲۶۵، (فهرست ص ۳۶۳ و ۳۶۴)

۱۷- سر مخزون. فارسی، مسأله رجعت و

بازگشت مردگان در این جهان در یک مقدمه و چهار فصل

(۱- اثبات وقوع رجعت ۲- کدام جماعت رجعت می کنند

۳- مدت دولت اهل رجعت ۴- کیفیت رجعت) مورد

بررسی و اثبات قرار گرفته است.

نسخ:

الف. دانشگاه تهران، ش ۲۴۹۵، تحریر

۱۲ ذی قعدة ۱۱۴۸، (فهرست ۹/۱۲۶۴)

ب. جامع کبیر یزد، تحریر ۹ شوال ۱۱۰۱

ج. تبریز، نزد سید محمد مولانا و نوه او سید

ابوالحسن مولانا

د. کتابخانه حضرت آیت الله مرعشی نجفی، ش ۶۶۵۸

۱۸- سؤالات یورد لبطلان الحکمة و جوابان شافیه

اوردها اهل الحکمة. فارسی، دو پرسش است در دفاع

از فلسفه، که در ضمن مجموعه ش ۷۶۹۸ دانشگاه تهران

در دو صفحه قرار دارد و فهرست نوشته گویا از حسن بن

عبدالرزاق لاهیجی باشد (فهرست دانشگاه تهران / ۶۷۵

۱۶). چون به اصل نوشته دسترسی نبود، بررسی آن

ممکن نشد ولی به احتمال زیاد قسمتی از فصل اول «آینه

حکمت» مؤلف می باشد که در آن چند سؤال علیه فلسفه

را مطرح و جواب داده است.

۱۹- شرح صحیفه سجادیه. در الذریعه ۱۳/۲۴۹ از آن

نام برده و گفته که در سه جلد قطور است ولی به پایان نرسیده.

۲۰- شمع یقین یا آینه دین. فارسی، مسائل اعتقادی

را در پنج باب بیان کرده است. این کتاب در سال ۱۳۰۳ هـ. ش

در تهران به طبع رسیده و نسخ خطی آن فراوان است.

۲۱- فهرس ابواب قطعة من الوافی. مرحوم

آغابزرگ در الذریعه ۱۶/۳۹۹ از آن نام برده و گفته که  
فهرست زیبایی است بر قسمتی از ابواب وافی فیض  
کاشانی، شوهر خاله مؤلف.

۲۲- قدم و حدوث عالم. در مجموعه ش [۸۱۱د]

دانشکده الهیات تهران، این بخش در فصل پنجم از کتاب

«آینه حکمت» مؤلف ذکر شده. فهرستگار گمان کرده

که این رساله مستقلی است و آن را با این عنوان ذکر کرده

و مرحوم آغابزرگ آن را به نقل از فهرست دانشکده در

الذریعه ذکر نموده است. رک: فهرست دانشکده الهیات

تهران، ص ۱۱۰- الذریعه ۱۷/۵۱

۲۳- مصباح الدراییه. آغابزرگ در الذریعه ۲۱/۱۰۶

آن را ذکر نموده و گفته که موضوع آن در حکمت می باشد

و مؤلف در کتاب «مصایح الهدی» به آن ارجاع داده

است. نسخه ای از آن شناسایی نگردید.

۲۴- مصایح الهدی و مفاتیح المنی. عربی، مسائل فلسفه

در یک مقدمه و سه باب با عناوین «مصباح» بیان شده است.

آغاز: «و سبحانک اللهم یا من دلنا علی ذاته بذاته و

بحکمته علی صفاته تنزه عن مشابهة مخلوقاته».

نسخ:

الف. دانشگاه تهران، ش ۳۶۶۲، فقط باب اول

شامل ۱۱۱ برگ، تحریر جمادی الاول ۱۲۲۸، (فهرست

۱۲/۲۶۷۲)

ب. فهرستگار کتابخانه سپهسالار چنین گفته که

«نسخه ای از این کتاب در کتابخانه طاهریه موجود

است». (فهرست سپهسالار، ابن یوسف ج ۱/۲۰)

۲۵- هدیه المسافر. فارسی، مؤلف وظایف مسافر را

در مورد اقسام سفر و اقسام قصر و اتمام و احکام متعلق

به نماز و روزه در چهار فصل بیان نموده است.

نسخ:

الف. کتابخانه مرعشی نجفی قم، ش ۷۵۰۵،

(فهرست ۱۹/۳۰۵)

ب. مسجد اعظم قم ش ۲۷۵۴، فهرست ص ۵۸۶

ج. دانشگاه تهران، ش ۱۷۰۷، تحریر ۱۵ رجب

۱۱۸۸، (فهرست ۸/۲۵۴)

